ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 25 • Sayı / Issue: 2 • Aralık / December 2025 • 193-211
e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1758296

MANEVÎ VE AHLÂKÎ GELİŞİMİN İZİNDE: BİR ARINMA SÜRECİ OLARAK TEZKİYE

In Pursuit of Spiritual and Moral Growth: Tazkiyah as a Process of Purification

Eşref ŞAHİN

Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, Mersin, Türkiye
Assistant Professor, Mersin University, Faculty of Theology, Department of Sufism, Mersin, Türkiye
esrefsahin@mersin.edu.tr https://orcid.org/0000-0002-2584-2568

Makale Bilgisi/Article Information
Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/ Received: 04.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 28.12.2025
Yayın Tarihi/Published: 31.12.2025
Bu çalışma "*Mekkî Sûrelerde Mü'min Kişiliğin Mânevî Oluşumu*" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
Teşekkür: Bu çalışmanın hazırlanmasına temel teşkil eden tez sürecimdeki kıymetli rehberliği, akademik katkıları ve desteği için danışmanım Sayın Prof. Dr. Sami Kılınçlı'ya teşekkür ederim.
İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.
Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Eşref Şahin)
Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

MANEVÎ VE AHLÂKÎ GELİŞİMİN İZİNDE: BİR ARINMA SÜRECİ OLARAK TEZKİYE

In Pursuit of Spiritual and Moral Growth: Tazkiyah as a Process of Purification

Öz

İnsan iyi ve kötü olanı düşünüp eyleme dönüştürme potansiyeline sahiptir. Onun bu çerçevedeki bütün faaliyetleri, mânevî ve ahlâkî duyuş-düşünüş ve davranışlarının niteliğine doğrudan etki etmektedir. Bir terbiye kitabı olarak Kur'ân-ı Kerîm, bağlılarına bu süreçte güçlü bir kavram ve değerler seti önermektedir. Bu kavramlardan biri de tezkiye kavramıdır. Bu araştırma, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan "tezkiye" kavramının anlam alanını ve Müslüman bireyin mânevî-ahlâkî olgunluğa erişme sürecindeki rolünü incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, tezkiye kavramının müfessirler ve mutasavvıflar tarafından nasıl yorumlandığını tespit etmek ve bu yorumlar üzerinden kavramın mânevî-ahlâkî boyutlarını açıklığa kavuşturmaktır. Tezkiye, İslâm düşüncesinde içsel arınmayla birlikte bireyin tüm davranışlarının bu arınma sonucu edinilen bilinçle şekillenmesini ifade eden merkezi bir kavramdır. Tefsir ve tasavvuf literatüründen hareketle gerçekleştirilen bu incelemede, tezkiye kavramının inananların gelişime yaptığı katkı ortaya konulmakta; mü'min bireylerin tutum ve davranışlarını yönlendiren temel bir ilke olarak tezkiyenin, mânevî-ahlâkî yaşamın inşasında belirleyici bir role sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Kur'ân, Tezkiye, Kemâl Yolculuğu.

Abstract

Human beings possess the potential to contemplate both good and evil and to transform these tendencies into action. All activities carried out within this framework directly influence the quality of their spiritual and moral perceptions, thoughts, and behaviors. As a book of moral and spiritual cultivation, the Qur'an offers its followers a robust set of concepts and values to guide this process. Among these concepts is "tazkiyah." This study examines the semantic scope of the Qur'anic term "tazkiyah" and its role in the spiritual and moral maturation of the Muslim individual. The primary aim of the research is to identify how the concept of tazkiyah is interpreted by mufassirūn and Sufi thinkers, and to clarify its spiritual and ethical dimensions based on these interpretations. In Islamic thought, tazkiyah represents a central concept that denotes inner purification and the shaping of one's actions through the consciousness acquired as a result of this purification. Drawing on tafsīr and Sufi literature, this study reveals the contribution of tazkiyah to the believer's process of spiritual development. It emphasizes that tazkiyah functions as a fundamental principle guiding the attitudes and behaviors of the believer, playing a decisive role in shaping their spiritual and moral life.

Keywords: Sufism, Qur'an, Purification (Tazkiyah), Kemal's Journey.

GİRİŞ

Kur'ân'ın yirmi üç yıllık iniş sürecinde, ona inananlar çeşitli yönlerden dönüştürülmüş ve Müslüman bir şahsiyet inşâ edilmiştir. Bu inşâ süreci; siyasî, iktisadî, askerî, toplumsal, ahlâkî ve manevî birçok boyut içermektedir. Ancak Müslüman bireyin inşâsında öncelikli olan, siyasal, iktisadî ve toplumsal düzenlerden çok ahlâkî ve manevî değerlerdir. İslâm, insanlığın îman, amel, ahlâk ve mârifette kemâle ulaşmasını hedeflemektedir. Bu hedefin nasıl gerçekleştiğini araştırmak; tefsir, hadis, tasavvuf ve fıkıh gibi birçok disiplini ya doğrudan ya da dolaylı biçimde ilgilendirmektedir. Bu yönüyle çalışmamız, yetkin bir şahsiyet ve kimliğin inşasında belirleyici rol oynayan bir kavramı ele almaktadır. Bununla birlikte bu kavramın farklı yansımalarının adı geçen disiplinlerin ortak ilgi alanında yer alması, onu önemli bir inceleme konusu olarak görmemize imkân tanımaktadır.

Dinamik bir yapıyı içinde barındıran tasavvufî gelişme, kaynağını Kur'ân ve Sünnetten almaktadır. Bu nedenle Kur'ân'da var olan manevî ilkelerin gözler önüne serilmesi demek, esasında tasavvuf ilminin temel dinamiğinin de ortaya çıkarılması demektir. Bu perspektifle yapılan bütün çalışmalar, görece meşruiyet krizinin ortadan kalkmasına da katkı sağlayacağı gibi Kur'ân'ın en ince anlayış biçimlerinden olan tasavvufî anlayışın zengin yönelimlerinin mü'min bilincine sağlayacağı katkılar noktasında güçlü bir farkındalık oluşturacaktır.

Çalışmamız, mü'min şahsiyetin şekillenmesinde rol oynayan dış şartlardan çok, onun içsel olgunlaşma sürecini merkeze aldığı için tasavvuf disipliniyle yakından ilişkilidir. Bu yönüyle Kur'ân'da yer alan mânevî ilkelerin bütünlüğü içinde ele alınması, aslında 'tasavvufî yöneliş' olarak adlandırılan alanda daha sonra sistematik hâle gelecek kavram ve pratiklerin nüzûl sürecindeki dayanaklarını ortaya koymak anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, bir taraftan mânevî hayatın örnek âyetler etrafında nasıl örüldüğü ortaya konulacak; diğer taraftan ise tasavvuf disiplininin, Kur'ân'ın temel prensipleriyle ne ölçüde örtüştüğü sorusu da izah edilmeye çalışılacaktır. Böylece felsefî, kelâmî ve fıkhî yaklaşımların ötesinde; özellikle tefsir ve tasavvuf kaynaklarına dayalı olarak yürütülecek bu çalışma, tasavvufun ön plana çıkardığı kavram ve pratiklerin Kur'ânî temellerle ilişkisini *tezkiye* kavramı örneğinde somutlaştırma imkânı sunacaktır.

Araştırmamızın konusu ile ilgili literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Bununla birlikte, yukarıda çerçevesi belirtilen amaç bağlamında, tezkiye kavramına dair çalışmaların genellikle belirli yönleri öne çıkaran yaklaşımlar etrafında şekillendiği görülmektedir. Bazı çalışmalarda daha ziyade Kur'ân merkezli yorumlar ön plandadır;[1] bazılarında ise tasavvuf disiplininin klasik metinleri ve şahsiyetleri ekseninde bir okuma tercih edilmektedir.[2] Bu makale, mevcut birikime Kur'ân merkezli açıklamalar ile tasavvufun birincil kaynaklarını birlikte ele alan tamamlayıcı bir yaklaşım teklif ederek literatüre mütevazı bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu araştırma, tezkiye kavramını tefsir ve tasavvuf disiplininin kaynakları çerçevesinde bütüncül olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Giriş bölümünün ardından tezkiye kavramının etimolojisi ve semantik anlam çerçevesi analiz edilecek, ardından tefsir kaynaklarına başvurularak örnek âyetler üzerinden kavramın anlamı belirginleştirilmeye çalışılacaktır. Bir sonraki aşamada benzer bir metodoloji ile tezkiye süreçlerini başarıyla tasvir ve tahlil eden tasavvufî eserlerde kavramın nasıl ele alındığı izah edilmeye çalışılacaktır. Çünkü tezkiye süreçlerine dair zengin açıklamalar bir "hâl ilmi" olarak kabul edilen tasavvuf disiplininde bulunmaktadır.

---

[1] Muammer Bayraktutar, "Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi", *Akademik Platform İslâmi Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2022), 251-276; Mustafa Ünver, "Kur'ân'ın Tezkiye Prensibine Bir Bakış", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi* 1/1-2 (2006), 96-104; Sami Kılınçlı, "Hz. Peygamber'in ve Vahyin Gönderiliş Gayesi Olarak Tezkiye", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 604-633.

[2] Ahmet Emin Seyhan, "Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Nefsi Tezkiye Metodu", *Journal of Turkish Studies* 9/Volume 9 Issue 2 (01 Ocak 2014), 1335-1359; Mevlüt Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020).

Kur'ân-tasavvuf bütünlüğü göz önünde bulundurularak yürütülecek bu çalışmanın neticesinde; tezkiyenin ne olduğu, neden ve nasıl gerçekleştiği, Hz. Peygamber'in bu konudaki rolü, bireysel ve toplumsal düzeydeki etkileri ve günümüze yansımaları gibi temel hususlar ortaya konulacaktır. Bu araştırmada metin merkezli bir yöntem izlenmiş olup, çalışma Kur'ân ayetlerinin kavramsal analizlerini, tasavvuf klasiklerinde yer alan ilgili bahislerin tahlilini ve bu iki geleneğin mukayeseli değerlendirmesini içermektedir.

1. KUR'ÂN'DA TEZKİYE

1.1. Tezkiye Kavramının Lügavî ve Terimsel Anlamı

Arapça'da *zekke-yuzekkî-tezkiyeten* fiil kalıbı, *artma, gelişme, arınma* ve *ıslah etme gibi zengin bir anlam örgüsüne sahiptir.* Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî'ye (ö. 170/787) göre *zekât*ın çoğulu olan *ez-zekavât* kelimesi *malın zekât*ını ifade eder ki bu, *malın arındırılması* demektir. Bu kökten türeyen *zakkîyy* ifadesi *takvâ sahibi kimse*yi; bunun çoğulu olan *ezkiyâ* ise *takvâ sahibi kimseler*i ifade eder. Aynı kök, ürün için *artmak ve gelişmek* anlamında da kullanılır. Bir şeyin çoğalıp gelişmesi, onun *arttığı* ve *geliştiği* şeklinde değerlendirilir.[3] Ebû Naṣr el-Cevherî (ö. 393/1003) aynı kökten gelen *tezakkâ* fiilinin ise sadaka vermek suretiyle kişinin kendisini *arındırması* anlamına geldiğini bildirmektedir.[4] İbn Fâris'e (ö. 395/1005) göre ise *tezkiye* kelimesinin etrafında döndüğü iki temel anlam *büyüme* ve *arınmadır*.[5] Zemahşerî (ö. 538/1144) ise *reculun zekiyyun* ifadesinin *hayrı fazla olan kişi* anlamına geldiğini söylemektedir.[6] İbn Manẓûr'a (ö. 711/1311) göre ise *zekâ* kelimesinin aslı; *temizlik, artma, bereket ve övgü*dür.[7]

Tezkiye kelimesinin yüce Allah'ın bereketi sebebiyle meydana gelen artış olduğunu ifade eden Râğıb el-Isfehânî'ye (ö. 502/1108) göre burada kastedilen artış hem dünya hem de âhiret işlerinde söz konusu olur. Ayrıca bir yiyeceğin en temiz ve helal olanına *ezka* denir.[8] İnsanların mallarından yüce Allah'ın hakkı olarak çıkarıp fakirlere verdikleri malın adı olan zekâtta buradan gelmektedir. Zekâtın bu şekilde isimlendirilmesinin gerekçesi onunla elde edilmesine ümit duyulan bereket ve bu ibadet sebebiyle nefislerin arındırılmasıdır. Diğer bir ifadeyle nefsin bereket ve hayırlarla olgunlaşması nedeniyledir. Zira bahsedilen her iki hayr (bereket ve arınma) zekâtta mevcuttur. Nefsin tezkiye/arınma ve taharet/temizliğiyle insan dünyada övülen ahlâkî vasıflara âhirette ise ecir ve sevaplara layık hale gelir. Bu layık hale geliş, insanın kendisini temizleyecek vesileleri hedeflemesiyle söz konusu olur. Tezkiyede gerçek fail Allah olmakla birlikte,[9] bu eylem buna ulaştıran Peygambere,[10] bu eylemi elde eden insana[11] ve tezkiyenin aracı olan ibadete[12] nispetle de kullanılır.[13] Terim olarak ise *tezkiye*, kişinin mânevî kirlerden arınarak içsel temizliğe ulaşma sürecini ifade eder. Bir başka ifadeyle bu sürecin temel amacı nefsin ıslahı ve ahlâkın güzelleştirilmesi yoluyla insanın kemâle yönelmesidir.[14]

---

[3] Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-ʿAyn*, ed. . Mehdî el-Maḫzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988), 5/394.
[4] Ebû Naṣr İsmail b. Ḥammâd el-Cevherî el-Fârâbî, *Tâcu'l-Luğa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye*, ed. Aḥmed ʿAbdulğafûr ʿAṭṭâr (Beyrut: Dâru'lʿİlm li'l-Melâyîn, 1987), 6/2368.
[5] Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî İbn Fâris, *Muʿcemu meḳāyîsi'l-luġa*, ed. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn (İttiḥâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab, 2002), 12.
[6] Zemaḫşerî, *Esâsu'l-belâğa*, 1/418
[7] İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî, *Lisânu'l-ʿArab* (Beyrut: Dâru Ṣâdir, 1993), 14/358.
[8] Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*, ed. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî (Dimeşḳ , Beyrût: Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1991), 380.
[9] en-Nisa 4/49.
[10] el-Bakara 2/151; et-Tevbe 9/103.
[11] eş-Şems 91/9.
[12] Meryem 19/13.
[13] Râğıb el-Iṣfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*, 381.
[14] Bayraktutar, "Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi", 253; Ramazan Altıntaş, "İmâm-ı Mâtürîdî'nin Tezkiye Kavramı ve Mahiyetine Yönelik Yaklaşımı", *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Y.y. Medeniyet Merkezi Konya* I (2020), 60-61.

Sûfilerin ıstılahında tezkiyenin konusu olan *nefs* mutlak anlamda kullanıldığında "kötü fiillere ve yerilen huylara mahal olan şey" demektir. Tezkiye neticesinde nefs terakki eder ve dereceler kat eder. Her derecede farklı bir sıfatla anılır.[15] Tasavvufî literatürde nefse yönelik bu derecelendirme; *emmâre,*[16] *levvâme,*[17] *mülhime, mutmainne,*[18] *râziye, marziyye* ve *kâmile* olmak üzere yedi mertebede incelenmiştir. Bu adlandırılmalardan beş tanesi Kur'ân-ı Kerîm'de geçerken diğer ikisi sûfiler tarafından âyetlere yapılan yorumlar neticesinde çıkarılmıştır.[19] Gazzâlî'ye göre nefsin; ilim, gazap, şehvet ve itidal olmak üzere dört temel kuvveti bulunmaktadır. Bu kuvvetlerden ilim, gazap ve şehvet, itidal hâlinde bulunduklarında, nefiste dengeli bir yapı meydana gelir. İlmin itidal haline hikmet, gazabın itidal haline şecaat, şehvetin itidal haline iffet denir. İlmin ifrat haline cerbeze, tefrit haline ahmaklık; gazabın ifrat haline tehevvür, tefrit haline korkaklık; şehvetin ifrat haline oburluk, tefrit haline ise donukluk ismi verilir. Ahlâkın temeli hikmet, şecaat, iffet ve adalettir. Diğer sıfatlar bunların teferruatıdır.[20]

1.2. Kur'ân-ı Kerîm'de Tezkiyenin Önemi

Tezkiye, Kur'ân'ın hem Mekkî hem de Medenî sûrelerinde çeşitli bağlamlarda ele alınan, insanın kalbî ve ahlâkî olgunlaşmasını hedefleyen temel bir kavramdır. Bu yönüyle kavram, nüzûl sürecinin farklı aşamalarında daima merkezî bir konumda yer almıştır.[21] Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyetinde *tezkiye* kelimesi karşımıza çıkar. Hz. Peygamber *"İnsanlara Allah'ın âyetlerini okur. Onlara kitap ve hikmeti öğretir ve onları tezkiye eder."*[22] Yüce Allah'ın kıyamet gününde hakikatten yüz çevirenleri temize çıkarmayacağı ifade edilir.[23] Allah'ın dilediğini arındıracağı,[24] mü'minlerin arınması için onların mallarından sadaka alınması gerektiği,[25] Allah'ın dilediğini arındırdığı,[26] insanların kendilerini temize çıkarmamaları gerektiği[27] âyetlerde ifade edilmiştir. Adn Cennetleri tezekkînin/arınmanın mükâfatıdır.[28] Yine *"Arınan kurtuluşa erer."*[29] Arınmanın yollarından birisi de malından vermektir.[30] Allah âyetlerini az bir bedele satanları kıyamet gününde temize çıkarmayacaktır.[31] Ayrıca Kur'ân âyetlerinde *tezkiyenin* ibadetler,[32] infak[33] ve duâ[34] gibi araçlarla gerçekleştirilebileceği de aktarılmaktadır.[35] Tezkiyeye dair aktarılan bu ifadeler Kur'ânî terbiye yönteminin ne kadar dinamik olduğunu da göstermektedir. Bu yöntem bireye bir taraftan kişisel bir olgunlaşma sürecini önerirken diğer taraftan sürecin sonunda elde edilecek mükafata işaret ederek sürecin zor ve çetin şartlarına karşı bir motivasyon sunmaktadır.

---

[15] Hüseyin Kurt, "Mehmed Elif Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri", *Harran Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi* 11/15 (Haziran 2006), 112.
[16] Yusuf 12/53.
[17] el-Kıyâmet 75/2.
[18] el-Fecr 89/27–30.
[19] Kurt, "Mehmed Elif Efendi'ye Göre Nefsin Mahiyeti ve Özellikleri", 106; Ayrıca bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 8/443.
[20] Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, çev. Ali Arslan (İstanbul: Merve Yayınları, 1993), 3/122-124.
[21] Ünver, "Kur'ân'ın Tezkiye Prensibine Bir Bakış", 99.
[22] el-Bakara 2/129; Âl-i İmrân 3/164; el-Cum'a 62/2; el-Bakara 2/151.. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).
[23] el-Bakara 2/174; Âl-i İmran 3/77.
[24] en-Nisa 4/49.
[25] et-Tevbe 9/103.
[26] Nûr 24/21.
[27] en-Nisa 4/49; en-Necm, 53/32.
[28] Tâ-Hâ 20/76.
[29] el-A'lâ 87/14.
[30] el-Leyl 92/18.
[31] el-Bakara 2/174; Âl-i İmran 9/77.
[32] el-Bakara 2/183, 177; el-Hac 34-37; Meryem 19/59; el-Ankebût 29/45.
[33] et-Tevbe 9/103.
[34] el-A'râf 7/23.
[35] Hamza Aktaş, "Kur'ân'da Arınma (Tezkiye) Süreciyle Nefsin Eğitimi", *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science* 6/59 (2017), 183-184.

Tezkiye yalnızca bireyin arındırılması ve böylece ıslah edilmesiyle sınırlı bir anlam çerçevesine sahip değildir. Tezkiye ile hedeflenen süreç esasında tüm toplumun arındırılıp ıslah edilmesini de kapsamaktadır.[36] Bu çerçevede bireysel ve toplumsal inşâ için nefsin tezkiyesinin nasıl mümkün olacağı önemli bir sorudur. Râğıb el-Isfehânî insanın nefsini tezkiye etmesinin iki biçimde olabileceğini ifade eder. Bunlardan birincisi fiille yapılan tezkiyedir. Bu tezkiye Kur'ân'da övülmektedir. Kur'ân'daki şu âyetlerle kastedilen bu tür tezkiyedir: *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiştir"*[37] ve *"Temizlenen kurtuluşa ermiştir."*[38] Diğer tezkiye biçimi ise söz ile yapılandır. Adaletli birisinin başkasını tezkiye etmesi böyledir. Ancak insanın kendi nefsini tezkiye etmesi yerilen bir husustur. Yüce Allah *"Bunun için kendinizi temize çıkarmayın."*[39] buyurarak bu durumu yasaklamaktadır. Bu yasaklama terbiye içindir. Çünkü insanın kendisini methetmesi aklen ve şer'an çirkindir.[40]

Havârizmî'ye (ö. 387/997) göre hac ibadetinde yer alan tüm ritüellerin bâtınî hedefi; nefsin tezkiyesi ve kalbin ıslahıdır.[41] İmam Mâtürîdî'ye (ö. 333/945) göre ise nefis tezkiyesi tevhid ve takvâ ile mümkündür.[42] Bikâî'ye (ö. 885/1480) göre nefsin tezkiyesi ve kurtuluşu ancak hayırlı işleri yapmak ve kötü işlerden kaçınmakla gerçekleşebilir. Nefsin tezkiyesinde tevhid ilkesi de önemli bir rol oynar. Bu ise bireyin, bütün var oluşta hâkim olan ilâhî iradeyi idrak etmesiyle söz konusu olur.

Değişip dönüşen her şeyin arkasındaki küllî irade görüldüğünde ve kesretten vahdete ulaşıldığında nefis sükûnete erer. Aynı şekilde insan takvâ aracılığıyla kötülüklerden sakınmak ve iyiliklere doğru adımlar atmak şeklinde bir çizgiye sahip olduğunda mücâhede ve riyâzetle süslenen bu süreç nefsin tedrici olarak arınmasına hizmet eder. Ancak nefsin hayırlı işler yapıp, kötü işlerden kaçınması ise sürekli olmalıdır. Böylece ibadetler ve hayırlı fiiller kişide alışkanlık haline gelir.[43]

Râzî'ye (ö. 606/1210) göre ahlâkın temizliği organların amellerinden iken nefis tezkiyesi kalp amellerindendir.[44] Râzî'nin nefis terbiyesinin kalp amellerinden olduğunu söylemesi kişinin bu sürece başlayıp devam edebilmesi için arzu, iştiyak, disiplin ve murakabe gibi süreci besleyen ve psikolojik mukavemeti arttıran duygu durumlarına sahip olması gerektiğini düşündürmektedir.

Beydâvî (ö. 685/1286)'ye göre ise infak etmenin infak eden için faydası cimrilikten ve mal sevgisinden kişiyi kurtarması yani bu hususta nefsi tezkiye etmesidir.[45] Ayrıca Beydâvî nefis tezkiyesinin insanın bâtınıyla ilgili amellerden olduğunu söyler. Bâtına dair amellerin sonucunda nefs rezil sıfatlardan arındırılır. Bu rezil sıfatların en dikkat çekicileri şunlardır: Yemek ve konuşma düşkünlüğü, makam sevgisi, mal sevgisi, dünya sevgisi, kin, haset, riya, gurur/kendini beğenme. Nefsi kemâlat ile süsleme ise şunlarla mümkün olur: Tevbe, havf, recâ, zühd, haya, şükür, vefa, sabır, ihlas, sıdk, muhabbet, tevekkül, kazaya rıza.[46] Beydâvî'nin açıklamalarından yüce Allah'ın emirleri yerine getirildiğinde insanın kötü sıfatlardan kurtulup iyi bir ahlâkî düzeye

[36] Bayraktutar, "Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi", 254.
[37] eş-Şems 91/9.
[38] el-A'lâ 87/14.
[39] en-Necm 52/32.
[40] Râğıb el-Isfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*, 381.
[41] Muḥammed b. İsḥâḳ el-Ḫavârizmî, *Îsâretu't-terġîb ve't-teşvîḳ ilâ'l-mesâcidi'ŝ-ŝelâse ve'l-beyti'l-ʿatîḳ,* ed. Muṣṭafâ Muḥammed eẑ-Ẑehebî (Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Muṣṭafâ el-Bâz, 1997), 190.
[42] Ebû Manṣûr Muḥammed b. Muḥammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtu ehli's-sunne*, ed. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2005.), 5/54.
[43] Ebu'l-Ḥasen İbrâhîm b. ʿOmer el-Biḳâʿî, *Naẓmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*, ed. ʿAbdurrezzâḳ Ğâlib el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1995), 1/271.
[44] Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer et-Teymî er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1421), 13/66.
[45] Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî el-Beyḍâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Dâru'l-Fikr, ts.), 1/567.
[46] Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer el-Şîrâzî el-Beyḍâvî, *Tuḥfetu'l-ebrâr şerḥu mesâbîḥi's-sünne*, ed. Nûreddîn Ṭâlib (Kuveyt, 2012), 1/37.

gelineceği anlaşılmaktadır. Bu ahlâkî düzey ise pek çok hâlin kendisine eşlik ettiği nefis tezkiyesinin semeresidir.

Mekkî sûrelerden olan Şems sûresinde yer alan *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklere gömen ise ziyan etmiştir."*[47] âyetlerinde birbirine karşıt olarak kullanılan tezkiye ve tedsiye kavramları insanın mânevî serüveninde iki zıt istikameti göstermektedir. Elmalılı Hamdi Yazır'a (ö. 1942) göre, vahyin, ilhamın, tecrübenin ve aklın nihai gayelerinden birisi de insan nefsinin *tezkiye* edilmesidir. *Tezkiye* arılık, paklık, temizlik, taharet gibi anlamlarla beraber artma, bereket ve feyiz anlamına gelmektedir. Bu açıdan nefsi temizleme, nefsi kirletecek küfür, cehalet, yanlış inançlar, kötü duygular, isyanlar ve fena ahlâklardan temizlemek ve nefsi temizleyip koruyarak onu çevresine zekât verecek ve böylece kendisinden etrafına hayır ve bereket yayılacak bir şekilde feyizlendirmektir. Bunun gerçekleşebilmesi için de nefsin iman, ilim, irfan başta olmak üzere ilâhî ahlâk sahibi olması ve takvâlı davranışlarla terbiye edilip ilâhî tecellilerle değer kazanması gerekmektedir.[48]

Nefsi *tedsiye* etmek ise onu isyanlar, günahlar ve kötü ahlâkla bozmak ve sonuçta çürümeye mahkûm olan insanı faziletlerden uzaklaştırıp, sırf hayvani gayelerle muhatap etmek, nefsi maddiyatta boğmak, birtakım şeytani ve karanlık duygularla onu çürüterek cehenneme ehil hale getirme sürecidir. Allah'ın insan fıtratına yerleştirmiş olduğu hayır ve fazilet duygularını böylesi karanlıklar içerisinde bırakıp adeta tekrardan açığa çıkamayacak biçimde derinlere gömmek ise büyük bir kayıptır.[49]

Bu çerçevede *tezkiye*, takvâ ile nefsin arınıp kemâl mertebelerinde yücelmesine; tedsiye ise fücur sebebiyle nefsin kirlenip hakikatten perdelenmesine ve düşüşe işaret eder.[50] Dolayısıyla birbirine zıt olan bu kavram çiftini bilmek insanı anlamaya dair önemli bir eşiktir. İnsanı yüceltecek ya da aşağı çekebilecek özelliklerin bilinmesi eğitim süreçlerinin daha sağlıklı yürümesini sağlayan farkındalık süreçlerini destekleyen bir mahiyete sahiptir.

1.3. Kur'ân'da Tezkiye Bağlamında Hz. Peygamber'in Rolü

Müfessirlerin nefis tezkiyesi nasıl olur? sorusuna verdikleri cevapların ardından tezkiye kavramının geçtiği âyetleri nasıl yorumladıklarını aktarmak konumuz açısından izah edici olabilir. Kur'ân-ı Kerîm'de muhteva olarak birbirine benzeyen, tamamı Medine'de inmiş ve Hz. Peygamberin görevlerini külli bir biçimde anlatan dört âyet bulunmaktadır.[51] Bu âyetler üzerinden incelememizi sürdürmemiz bir taraftan tezkiyenin anlamının açığa çıkmasını sağlarken diğer taraftan Hz. Peygamber'in tezkiye edici yönünü gözler önüne serecektir. Böylece tezkiye bağlamında Kur'ân-Hz. Peygamber bütünlüğünün görülmesi mümkün olacaktır.

Söz konusu âyetlerde Hz. Peygamber'in görevi olarak belirtilen hususlar şunlardır: *Allah'ın âyetlerini okumak, kitabı ve hikmeti öğretmek, iman edenleri arındırmak.*[52] Müfessirlerin ilgili âyetlerde yer alan *tezkiye* kavramına dair izahlarında yer yer farklılıklar bulunmaktadır. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) bu âyetlerde geçen tezkiye etmek eyleminin şirk ve küfürden temizlenmek anlamına geldiğini ifade etmektedir.[53] Bütün peygamberlerin gönderiliş amaçlarından birisi de insanları şirk ve küfürden tevhide davet etmektir. Bu nedenle tezkiye olmadan, şirk ve küfürden arınmadan tevhidin tahakkuk etmesi mümkün değildir. Esasında başka kalbî amellerle tezkiye söz konusu olabilmektedir. Fakat şirk ve küfürden arınmak en önemli mesele olduğundan Mukâtil b. Süleymân'ın âyeti bu şekilde yorumlaması ehem mühim dengesine

---

[47] eş-Şems 91/9-10.
[48] Yazır Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993), 8/746-477.
[49] Yazır, Hak Dini Kur'ân Dili, 8/477-478.
[50] Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an ḥaqâ'iḳi ġavâmiḍi't-tenzîl* (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 4/760.
[51] Bk. el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmran, 3/164; el-Cum'a 62/2.
[52] Bk. el-Bakara 2/129, 151; Âl-i İmran, 3/164; el-Cum'a 62/2.
[53] Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Mahmûd Şehâte Abdullah (Beyrut: Daru ihyai't-Turâs, 2002), 1/139.

dikkat ettiğini göstermektedir. Müfessirlerin pek çoğu âyette geçen arınmanın bir yönünün şirkten arınma olduğu konusunda neredeyse hem fikirlerdir.[54]

Tezkiyenin anlamının temizlik olduğunu söyleyen Taberî'ye (ö. 310/923) göre zekâtın anlamı da büyümek ve artıştır. Bu bağlamda *"onları tezkiye eder"*[55] ifadesi onları "Allah'a şirk koşmaktan ve putlara ibadet etmekten temizler. Allah'a itaatlerini ise çoğaltıp, geliştirir anlamındadır."[56] Taberî tezkiyenin iki boyutuna işaret etmektedir. Bunlardan birincisi akide boyutuyla ilgilidir. Burada inancın şirkten ve putlara tapmaktan temizlenmesi vardır. Diğer boyut ise amel boyutudur. Burada ise insanın kendisine yüklenmiş ibadetler ve bizâtîhi yerine getirdiği sâlih ameller söz konusudur. Bu bağlamda tezkiye sâlih amellerin çoğalmasını, gelişmesini ve bereketlenmesini sağlar.

İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) *"Onları tezkiye eder."*[57] âyetinin üç anlama geldiğini aktarır. Bunlardan birincisi "Onlardan zekât alır ve böylece onları temizler." İkincisi "Onları şirk ve küfürden temizler" Üçüncü görüş ise "İnsanları en temiz olmalarını sağlayacak hususlara çağırır." anlamındadır.[58] Burada aktarılan ilk iki yorumla önceki müfessirlerin yorumları tekrarlanırken üçüncü yorumla daha genel bir açıklama tarzı ortaya konulmaktadır. Bu yaklaşıma göre itikadî, amelî, ahlâkî olabilecek bütün unsurlarla Hz. Peygamber insanları en temiz, en saf olmaya davet etmektedir. Burada şöyle bir tespitte bulunmak mümkün görünmektedir: Hz. Peygamberin davetine olumlu cevap vermek bir yandan inanç dairesine adım atmak anlamına gelirken diğer taraftan bir arınma süreci içerisine girmeyi de kabul etmek anlamına gelmektedir. Yine müfessirin açıklamasına göre tezkiye hem iç dünyaya hem de dış dünyaya dönük olmalıdır. Akide temiz, ahlâk kirli ise ya da akide kirli ahlâk temiz ise tezkiye hedefine ulaşamamış demektir. Çünkü Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu risâlet fert ve toplum hayatında öyle bir arınmaya sebep olmuştur ki, mücmel-mufassal bütün alanlar onun tesiri altında kalmıştır. Hayatın maddî-mânevî, zâhirî-bâtınî hiçbir cephesini görmezden gelmeyen bu yaklaşım Hz. Peygamber'in *tezkiye görevinin* kuşatıcılığını göstermesi açısından çok faydalıdır.

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210) gibi bazı müfessirler ise konuyu tezkiye meselesinin nasıl gerçekleşebileceği çerçevesinde ele almaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in insanların iç dünyasına tasarruf etme kudreti yoktur. Böyle bir yetkinin olduğu düşünülse bile Hz. Peygamberin tasarrufa yetkisi yine de olamaz. Aksi takdirde bu arınma işi, mükelleflerde ihtiyara bağlı olarak değil de cebren meydana gelmiş olur. Öyleyse buradaki tezkiyenin iki açıklaması söz konusu olabilir. Bunlardan ilki Hz. Peygamberin Kur'ân âyetlerini tilavet etmek, kitap ve hikmeti öğretmek dışında gerçekleştirdiği ve temizlenmeye sebep olan işlerdir. Bu işler ise Hz. Peygamber'in vaatte bulunması, insanları uyarması, öğüt vermesi, hatırlatması ve bu hususları onlara tekrar tekrar ifade etmesidir. İkinci açıklama ise şudur: Kıyamet gününde onların arınmış olanlardan olduklarına şahitlik etmesidir. Râzî burada birinci açıklamayı tercih eder ve bunun yapılan duânın gayesine daha uygun olduğunu bildirir. Zira duânın gayesi Hz. İbrahim (a.s) ve Hz. İsmail'in (a.s) zürriyetlerinin cenneti kazanarak kemâle ermeleridir. Bu ise kitabın ve hikmetin öğretilmesi sonra amele şiddetli teşvik ve amelleri ihlal etmekten korkutmakla olur. İşte *tezkiye* de budur.[59]

---

[54] Bk. Ebû'l-Leyŝ Naṣr b. Muḥammed Ebû'l-Leys es-Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm*, ed. Maḥmûd Mataracı (Beyrut.: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/120; el-Ḥuseyn b. Mesʿûd b. Muḥammed b. el-Ferrâʾ Ebû Muḥammed el-Beğavî, *Meʿâlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, ed. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî (Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1419/1999), 1/168; Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-ʿuyûn*, ed. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.), 1/192; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, ed. Hişâm Semîr el-Buḫârî (Riyad: Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, 1423/2003), 2/130.

[55] el-Bakara 2/119.

[56] Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezîd Taberi, *Câmiʿu'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-ḳur'ân* ed. Abdullah b Abdilmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 2001), 2/577.

[57] el-Bakara 2/119.

[58] Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr fî ʿİlmi't-tefsîr*, ed. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l Arabi, ts.), 1/113.

[59] Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 4/61-62.

Yukarıda yer alan ifadelerde Hz. Peygamber'in insanları Kur'ân'ı tilavet etmek, Kur'ân ve hikmeti öğretmekten başka işlerle insanları tezkiye eder vurgusu önemlidir. Sayılan bu hususların önemini göz ardı etmemekle birlikte ilgili açıklamalar tezkiyenin kendi içinde bir sistematiğinin olduğunu, arınma için farklı araçlara ve tutumlara sahip olmak gerektiğini göstermektedir. Ayrıca Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in duâlarının gayesinin kendilerinden gelen zürriyetlerinin kemâle ermesi olduğunu söylemesi, peygamberin gönderiliş amacını belirtmektedir. İnsanlar dünya hayatında bir kemâl yolculuğundadırlar. Bu yolculuk arınma süreçleri yaşanmadan gerçekleşemez. Ayrıca bu yolculuk için bir rehbere ve örnek bir şahsiyete ihtiyaç vardır. Bu çerçevede Peygamber'in varlığı; tezkiye süreçlerine yardımcı olacak bir rehberin varlığı anlamına gelmektedir. Razî'nin "Hz. Peygamber'in insanların iç dünyasına tasarruf etme kudreti yoktur." ifadesi ise Hz. Peygamber'in insanların gönül dünyasına tesir etmediği anlamına gelmez. Zira Hz. Peygamber'in yaşantısına ve manevî hallerine şahit olan sahâbîlerin kalblerinin bundan etkilenmemesi düşünülemez.

İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre yüce Allah Bakara sûresindeki ilgili âyette mü'minlere Hz. Peygamber'i onlara göndermekle vermiş olduğu nimeti hatırlatmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber onlara yüce Allah'ın âyetlerini okuyor, onları ahlâkî rezilliklerden, nefsanî pisliklerden ve câhiliyye davranışlarından temizliyor. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarıyor. Onlara kitabı yani Kur'ân'ı, hikmeti yani nimeti ve bilmedikleri başka şeyleri öğretiyor. Hâlbuki onlar câhiliyye devrinde uydurma sözlerin arkasından giden sefih ve cahil kimselerdi. Fakat risâletin bereketiyle ve elçiliğin hayırlarıyla evliyalara dönüştüler. Âlim karakterine sahip olup, ilimde insanların en derin olanları, kalpleri en iyi olanları, yükleri en az olanları, dilleri en doğru olanları haline geldiler.[60]

İbn Kesîr'in ilgili âyetin yorumunda Hz. Peygamber'in gönderilişindeki hikmete vurgu yapması göstermektedir ki insanların kemâli ancak kendilerine gönderilen peygambere tabi olmakla mümkün olmaktadır. O'nun (s.a.v.) gönderilmiş olduğu toplumda kendisine inananlarda görülen değişime katkısı büyük bir lütuftur. Câhiliye karanlıkları içinde yaşayan; zanna uyan, ahlâken çökmüş ve inanç bakımından şirke sapmış bir toplumun, Hz. Peygamber'in rehberliğiyle cehalet hâlinden ilimde derinlik sahibi kimselere dönüşmesi büyük bir nimettir. Bu süreçte onlar kalpleri arınmış ve ağır yükleri hafiflemiş insanlar olarak yüce Allah'ın dostluğu mertebesine yükselmişlerdir. Böylesine büyük bir değişim ise ancak kâmil bir şahsiyetin rehberliğinde mümkün olabilir.

Bikâî'ye (ö. 885/1480) göre, âyette geçen tezkiye etmenin anlamı; hikmetin incelikleriyle kalpleri temizlemektir. Tezkiye arınmanın elde edilmesidir. O da beden için gıda mesabesindedir. Beden için gıda ne ise nefsin gelişimi için de tezkiye o demektir. Ayrıca Cuma sûresinde Hz. Peygamber'in ümmîlere gönderildiği[61] ifade edilmektedir. Bu âyette 'tezkiye'nin 'kitabı ve hikmeti öğretme'den önce zikredilmesi, muhatap topluluğun öncelikle şirkten ve câhiliye kalıntılarından arınmaya ihtiyaç duyması sebebiyledir. Âl-i İmrân sûresinde tezkiyenin öne çıkarılmasının sebebi ise Uhud Savaşı'ndaki yenilginin, bazı mü'minlerin ganimete yönelmesinden kaynaklanmasıdır. Bu nedenle âyette söz konusu davranış eleştirilmiş ve mü'minler uyarılmıştır.[62]

Bikâî ayrıca tezkiyenin bir terakki hâli olduğunu söyler. Bu hâl onları, kendilerinden önceki toplulukların yaptığı gibi geriye dönmekten ve kutsal metinleri tahrif etme yanlışına düşmekten korur.[63] Bikâî'nin Kur'ân'da yer alan kelimelerle ilgili takdim ve tehir bağlamında yaptığı açıklamalar Kur'ân'ın terbiye metodunu göstermesi açısından ve tezkiyenin insanı kitabı tahrip etmeye kadar götürebilecek yanlışlardan koruyan bir olgunluk seviyesi olduğunu belirtmesi *tezkiye* kavramının önemini ve anlam ufkunu tespit bakımından önemlidir. Bununla birlikte dünya malına yönelik sevginin bütün kirlerin temel sebebi olduğuna dair vurgusu

[60] Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Kesîr ed-Dimeşḳî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm*, ed. Sâmî b. Muḥammed Selâme (Dâru Ṭayyibe, 1419/1999), 1/464.; Hz. Peygamberle gelen nimetlere dair ayrıca bk. Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb,* 9/65.
[61] el-Cuma 62/2.
[62] Kılınçlı, "Hz. Peygamber'in ve Vahyin Gönderiliş Gayesi Olarak Tezkiye", 619.
[63] Biḳâ'î, *Naẓmu'd-durer*, 1/244.

*tezkiye*nin insanın arzu nesneleriyle ilişkisini de belirleyen ve biçimlendiren bir arınma süreci olduğuna işarettir.

Kur'ân'da Hz. Peygamber'in görevlerinin belirtildiği yerlerde sıralama bağlama göre farklılık göstermektedir. Bu farklılık bir çelişki değil, hitabın şartlara göre tedricî olarak düzenlenmesidir. Zira toplum, sahip olduğu sosyal yapılar, değerler, gelenekler ve ilişkiler itibariyle dine uygun olduğunda tezkiye eyleminin büyük kısmı doğal bir süreç içerisinde ya sosyal öğrenme ya da sosyal etiketlenme yolu ile gerçekleşmektedir. Toplumsal yapı ve yaptırım insanı eğitmektedir. Bu nedenle yüce Allah'ın âyetlerinin okunduğu, kitap ve hikmetin yetkinlikle öğretildiği ortamlarda tezkiye faaliyeti bir eylem olarak sona bırakılabilir. Amel yaygın olduğundan bilgi amelin önüne geçebilir. İman ve inkârın çatıştığı, mü'minlerin imtihanlarla sınandığı, nefislerin olgunlaşma süreçlerinde problemlerin yaşandığı bir ortamda ise *tezkiye* kişisel arınma ve toplumsal rehberlik açısından önem kazanır. Bu nedenle, ideal olanı hedefleyen bir duâ formunda tezkiye son sırada ifade edilir iken, pratiği inşâ etmeye çalışan bir bağlamda ise tezkiye ikinci sıraya yerleşmektedir.

Sıddık Hasen Han'ın (ö.1307/1889) izahına göre tezkiye, şirk ve günah kirlerinden temizleyip arındıran, güzel ameller ve değerli fiillerdir. Hikmet ise tertemiz olan sünnet ve dinde anlayış sahibi olmaktır.[64] Sıddık Hasen Han, Kur'ân'ın âyetleri ile Hz. Peygamber'in gönderilmesinin büyük nimetler olduğunu vurguladıktan sonra bu iki nimetin işlevlerine dair yaptığı açıklamalarla tezkiyenin sadece şirk ve günahtan arınmak anlamına gelmediğini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda güzel ameller ve değerli işlerle uğraşacak bir kıvama sahip olmak da arınmanın gerçekleşmesi için gerekmektedir. Pek çok müfessirin belirttiği gibi yetkinliğin sadece bilgi ile gerçekleşmesi mümkün değildir. Tilâvet ve ta'lim yetkinleşmenin metodolojisini öğrenmek bakımından önemlidir. Fakat tezkiye olmadan olgunlaşmanın ve dinde anlayış sahibi olmanın gerçekleşmesi de olası değildir. Bu bağlamda ilgili âyetler tilâvetin, ta'limin ve tezkiyenin birbirinden ayrı makamlar olduğunu da ifade etmektedir.

Âlûsî (ö. 1270/1854) bu âyetten yola çıkarak şöyle bir izahta bulunmaktadır: Bir velinin ümmî (okuma yazma bilmiyor) olması caizdir. Kim ki her şeyden kesilip sadece Cenab-ı Hakk'a yönelir ise ruhunu arındırırsa onun kalbine ilâhî nurlar akmaya başlar. Ledünnî bilgileri ve rabbanî ilimleri idrak etmeye böylece hazır hale gelir.[65] Âlûsî'nin izahına göre bir insanın Allah'a dost olmasının yollarından birisi de nefsin arındırılmasıdır. Rabbine yönelen, ruhunu saflaştıran bir kimse okuma yazma bilmiyor olsa bile yüce Allah'a yakın olabilir. Pek çok insanın vakıf olmadığı bilgilere sahip olabilirler. Esasında bu izah tarzı, hakikati sadece bilgiyle meşgul olan insanların tekelinden alıp kabiliyeti olan, isteyen ve bununla ilgili hazırlık yapan herkesin istidadı ölçüsünde ulaşabileceği bir noktaya yerleştirmektedir.

Muhammed Abduh'a (ö. 1905) göre tezkiye; ilim ve amelle olabilmektedir. İlim ve amelin birbirinden ayrıldığı bir süreç nefsin arınmasını tam olarak gerçekleştiremeyecektir. Nefis tezkiyesi ise en yüce maksatlardan birisidir. Çünkü dünya ve âhiret saadeti için nefis tezkiyesinin gerçekleşmesi gerekir.[66] Ayrıca Abduh, günümüzde Kur'ân'ın kalplerin ve dillerin ıslahı, nefislerin tezkiyesi ve imanın gıdası olması için okunmadığını belirterek eleştiride bulunur. Ona göre Kur'ân, yalnızca bedensel hastalıklardan kurtulmak amacıyla bir şifa metni gibi yazılmakta; kalplerdeki günahlara ve evhamlara şifa olması niyetiyle okunmamaktadır.[67]

Müfessirlerin konuyla ilgili izahlarını şöyle özetlemek mümkündür: İnsan fıtratının ve İslâm dininin reddettiği her türlü çirkinlik ve kötülük insanın kalbini, ruhunu, nefsini, bireysel ve toplumsal hayatı kirletir. İslâm ise insan için bir arınma sistemi vazetmektedir. Bu arınma sisteminin ön gerekliliği çirkinliklerden, kötülüklerden uzaklaşmak ve saflaşmaktır.

---

[64] Ebû'ṭ-Ṭayyib Muḥammed b. Ḥasen el-Ḳannûcî Ṣıddîḳ Ḥasen Ḫân, *Fetḥu'l-beyân fî maḳâṣidi'l-Ḳur'ân*, ed. ʿAbdullâh b. İbrâhîm el-Enṣârî (Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1412/1992), 1/315.

[65] Şehâbeddin Mahmûd Alûsî, *Ruhu'l-meani fi tefsiri'l-Kur'âni'l ʿaẓîm ve's-seb'i'l-mesânî,* (Kahire-Mısır: Darü'l-Hadis, 1425/2005), 14/301.

[66] Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-menār* (Mısır: el-Heyʾetu'l-Mışriyyeti'l-ʿAmme li'l-Kuttâb, 1410/1990), 1/61.

[67] Abduh, *Tefsîru'l-menār*, 1/145-146.

Nefis tezkiyesinin esası, kişinin kötü huy ve davranışlardan uzaklaşarak güzel ahlâka yönelmesi ve böylece ahlâkî olgunluğa ulaşmasıdır. Tezkiye her ne kadar kalpte başlayan bir arınma olsa da sonuçları kişinin davranışlarında da görünür. Bu nedenle iç dünya arındırılmadan dış dünya temizlenemez. Nefsin elde edeceği faziletlerle iyilik ve hayır yolunda ilerlemesi; kalbin huzur ve sükûnete ermesi için nefsi tezkiye süreci zorunludur. Bu süreçte gerçekleştirilen mücâhede ve riyâzetlerle maddî hayatın baskısından uzaklaşılır. Bu çerçevede nefis tezkiyesinin kulluğun güzelleşmesine, kalbin saflaşmasına, ahlâkın olgunlaşmasına katkı sunacağı; nefis tezkiyesinden uzak bir yaşamın ise insanı birtakım kalbî hastalıklara ve ahlâkî erdemsizliklere sevk edeceği anlaşılmaktadır.

Tezkiye kavramı sûrelerde arınma, ahlâki olarak yüksek bir seviyeye ulaşma gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu kavramın nefsin arınması anlamında kullanılmış olması, İslâm davetinin hedeflediği örnek müslüman şahsiyetin oluşumu açısından çok anlamlıdır. Mekke döneminin zor koşullarında inen âyetlerin yönlendirmeleriyle arınma ve olgunlaşma sürecini yaşayan Müslümanların, Medine'de savaş, ganimet, aile hukuku, borçlar hukuku, li'ân, zekât, hac gibi daha kompleks meselelerle karşılaşmaları neticesinde dikkatleri iç dünyadan dış dünyaya yönelmiş olmalıdır. Esasında büyüyen ve gelişen İslâm toplumunda bu durum kaçınılmazdı. Böyle bir bağlamda peygamberin dolayısıyla Kur'ân'ın gönderiliş amaçlarından birisi de olan tezkiyenin hatırlatıldığı âyetler dikkatlerin dağıldığı alanlara ve içsel arınmaya yeniden vurgu anlamına gelmektedir.

2. TASAVVUFÎ GELENEKTE TEZKİYE

2.1. Tezkiye Kavramının Tasavvuftaki Yeri

Nefsin sahip olduğu kötü ahlâk ve sıfatlardan arınmasına, tasavvuf literatüründe *tezkiye* denilmektedir. Şunu hemen belirtmek gerekir ki tezkiye, tasavvuf kültüründe sıklıkla kullanılan bir kavram olmakla beraber yukarıdaki açıklamalarda da geçtiği üzere yalnızca tasavvuf kültürüne ait bir kavram da değildir. Zira tezkiye kavramı, tasavvufun en güçlü meşruiyet zemini olan Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde tasavvufta yer alan anlamları ifade edecek biçimde geçmektedir.[68]

İnsan potansiyel olarak iki zıt kutbu kendinde barındırmaktadır. Hayra ve şerre yönelik iç içe geçmiş bu iki gerçeklikten hangisini seçeceği insanın tercihine bırakılmıştır.[69] Doğru yanlış arasındaki ayrımı yapıp nefsini günah ve isyanlara dalmaktan muhafaza edip arındıran (müzekkî) kişi felaha ererken, onu korumak için çaba sarfetmeyen ve onu takvâya yönlendirmeyen (müdessî) kişi büyük bir kayba uğrar.[70] Cenâb-ı Hak nefse hem fücûru hem de takvâyı ilham etmiş; böylece bunlardan birinin güzel, diğerinin ise çirkin olduğunu bildirerek insana bu iki yoldan dilediğini seçme imkânını vermiştir. Günahlardan uzaklaşıp itaatte bulunmak suretiyle kendini arındıranların umduğunu elde edeceğini bildirmiştir.[71]

Nefs, bedende bulunan latif bir varlıktır; ruh ve bedenle daima irtibat halindedir. Ruh latif ve nuranîdir; beden ise yoğun ve karanlıktır. Nefs, bu ikisi arasında bir konumdadır; hem ruhun latifliğini hem bedenin yoğunluğunu kabul eder.[72] Bu nedenle nefs, sadece bireyin içsel dünyasını ve gelişimini değil, aynı zamanda ahlâkî tutumlarını ve metafizik yönelimlerini de şekillendiren merkezi bir kavramdır. Nefsin tezkiye ve terbiye edilmesi süreci, tasavvufun amelî (pratik) yönünün temelini oluşturur. Bu çerçevede nefs terbiyesinin esası, kötü huyların iyi ve övülen huylarla değiştirilmesidir.[73] Esasında bu tasavvufta fenâ kavramıyla ifade edilen hâldir. Fenâ kelimesi yokluk anlamında kullanılır. Bunun zıttı ise bekâdır. Daimi var olmak anlamına gelen bu

[68] Özçelik, *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci*, 41.
[69] eş-Şems 7/9.
[70] Emin Seyhan, "Ebu'l-Hasan El-Harakânî'nin Nefsi Tezkiye Metodu", 1337.
[71] Râzî, *Mefâtîḥu'l-Ğayb*, 31/175.
[72] Abū'l-Hasan Nûruddîn ʿAlî el-Mollâ ʿAlîyyul-Kârî, *Mirḳâtu'l-mafâtîḥ şarḥu Mişkâtu'l-mesâbîḥ* (Beyrût, Lübnân: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 1/255.
[73] Ebu'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbül-Mürîdîn Yol Ahlâkı*, çev. Süleyman Gökbulut (İstanbul: Büyüyenay Yayınevi, 2014), 89.

kavram kötü halleri kendinde yok eden müridin kademe kademe yükselmesiyle ilgilidir. Bu sürecin sonunda kişi kötü fikir ve davranışlardan fani olup iyi fikir ve davranışlarla yeniden var olur.[74]

Tasavvuf ehlinin bu süreç için ifade ettikleri en temel ilkelerden birisi *ölmeden önce ölmektir*. Burada kastedilen *iradî ölüm* bir kimsenin dünyevi arzularını, hırslarını köreltmesi ve böylece mânevî dereceler elde etmesi için zorunludur. Esasında nefsin ölümü, kulun hayata kavuşması demektir. Zira hakiki ölü, nefsini görerek yaşayan ve arzusuna tabi olan kimsedir.[75] Nefsin tamamen öldürülmesinin imkânsızlığı nedeniyle tezkiye ve terbiye süreçlerinin, yani ona muhalefet etme ve onu arındırma mücâhedesinin devamlı olması gerekmektedir.[76] Bu mücâhede neticesinde tabiatı gereği tamamen hayra yönelmesi mümkün olmayan nefis, kalbin ve ruhun denetimi altına girer. Arındırma/tezkiye ve terbiye süreciyle kalbin ve ruhun hâkimiyeti altına giren nefsaniyetin baskınlığı azalır. Bu ise kulun felaha kavuşması anlamına gelir. Zira yüce Allah *"Nefsini kötülüklerden arındıran felaha/kurtuluşa ermiştir."*[77] buyurmaktadır.

2.2. Sûfilerin Tezkiye Kavramına Yaklaşımları

Nefsin kötülüğünün düzeltilmesi, ahlâk ve tutumunun ıslah edilmesi gerektiğini söyleyen Hâris el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) göre nefis, yok edilmesi gereken bir düşman olarak görülmemelidir. Bilakis o terbiye edilip, kontrol altına alınmalıdır. Onu terbiye etmenin en tesirli yolu ise kalpten dünya sevgisini çıkarmaktır. Şayet bu gerçekleştirilebilirse, dünyayı terk etmek ve ahireti arzulamak kolaylaşır. Ama bu pratiğin gerçekleştirilebilmesi içinde birtakım sıfatlarla vasıflanmak gerekmektedir. Bu sıfatlar azla yetinmek, sürekli namaz kılmak, sıklıkla oruç tutmak, defalarca hac ibadetini gerçekleştirmek ya da cihad etmek gibi öncelikle akla gelen hususlar değildir. Aksine kişiyi dünyaya karşı zâhid eden yollar, emeli kısaltmak, tefekkür, tevbe, kalbi tasfiyeye yönelmek, tevazuya sarılmak, kalpten büyüklük duygusunu çıkarıp onu takvâ ile doldurmak, devamlı hüzünlü olmak ve kalbe ulaşan vâridât ile zihni çokça yormaktır. Bu nedenle nefsin mükemmellik ve bütünlüğü onun mahvı ve ifnasıyla değil, onu bedenî isteklerden uzaklaştırıp, yukarıda ifade edilen yollarla kendi özüne döndürmekle gerçekleşir. Bu yönüyle nefsle mücadele fiziki bir mücadeleden daha öte bir şeydir. Asıl mücadele, nefsin kendisine has bir tabiatının olduğunu peşinen kabullenip, bu tabiata arız olmuş ahlâkî problemlerle savaşılarak yapılır. Nefsin kontrolü ancak bu hususun farkına varmakla gerçekleşebilir.[78]

Ebü'l-Abbâs İbn Ata (ö. 309/922) *"Ona ancak temizleneler dokunabilir."*[79] âyetinin, mârifete ve hakikate ulaşmanın yolunun içsel arınmadan geçtiğine işaret ettiğini belirtir.[80] Ayrıca ona göre nefs tezkiyesi için gerçekleştirilen mücâhede *'Hak dışında her şeyle irtibatı koparıp yalnızca ona ihtiyaç duymak'* olarak anlaşılmalıdır. Bu bağlamda nefsi terbiye etmenin ana ilkesi dünyevî uhrevî insana lezzet veren tüm şeyleri terk etmektir. İbn Atâ bu bağlamda, *"Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça iyiliğe erişemezsiniz."*[81] âyetini, kişinin nefsanî haz ve bağlılıklarından vazgeçmediği sürece ilâhî yakınlığa (kurbiyyet) ulaşılamayacağı şeklinde tefsir etmektedir.[82]

Serrâc (ö. 378/988) her ne kadar eserinde nefse dair müstakil bir başlık açmamış olsa da açıklamalarında onun terbiye ve tezkiyesine yönelik birçok değerlendirmeler mevcuttur. Bu cümleden olarak nefsin iyilikleri kendinden bilmemesi ve ümitsizliğe kapılmaması için havf ve

---

[74] Fahreddîn-i Irâkî, *Parıltılar – Lemaât*, ed. Fatih Yıldız, çev. Saffet Yetkin (İstanbul, Türkiye: Büyüyenay Yayınları, 2021), 182; Ayrıca bk. Abdürrezzak Kâşâni, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 558.
[75] Betül Gürer, *İbn Atâ Tefsiri/Gönül Gözüyle Kur'ân* (İstanbul: h Yayınları, 2018), 307.
[76] Gürer, *İbn Atâ Tefsiri/Gönül Gözüyle Kur'ân*, 307.
[77] eş-Şems 91/9.
[78] Hâris el-Muhâsibî, *er-Riʿâye li-ḥuḳūḳillâh ve'l-ḳıyâm bihâ*, çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 112-113.
[79] el-Vakıa 56/79.
[80] Gürer, *İbn Atâ Tefsiri/Gönül Gözüyle Kur'ân*, 309.
[81] Âl-i İmrân 3/92.
[82] Gürer, *İbn Atâ Tefsiri/Gönül Gözüyle Kur'ân*, 306; Mevlânâ'ya göre *Yakınlık, ne yukarıya çıkmaktır, ne aşağıya inmek / Allah yakınlığı varlık hapsinden kurtulmaktır.* Bk. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevi*, çev. Firdevs Tunalı (Ankara: Panama Yayıncılık, 2012), 297/4510.

recâ dizginine sahip olması gerektiğini aktaran izahlara yer verir.[83] Nefsin akılla ünsiyet kurmasının, Allah ile ünsiyet kurmanın ön şartı olduğunu;[84] ayrıca nefsin bir tuzağı olan amelin sonucunu görme arzusuyla meşgul olunmaması gerektiğini belirtir.[85]

Ebu Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) tezkiyeyi sabredilmesi gereken bir süreç olarak değerlendirir. Ona göre sabrın, nefsi tezkiyede sabır, musibetlerden şikâyet etmemeye karşı sabır ve yüce Allah'ın hayır ve şer olarak kul için karar verdiklerine rıza göstermeye sabır şeklinde üç temel uygulama alanı vardır.[86] Nefsi tezkiyede sabrın lüzumu sürecin zorluğu sebebiyledir. Zira *"İnsana kötülüğü emreden nefis"*[87] arınmak, arzu ve isteklerinden uzaklaşmak, kendisi ihtiyaç içerisinde olsa bile kardeşini kendine tercih etmek,[88] namazı eda etmek,[89] elindekilerden verip sakınmak,[90] Allah yolunda cihat etmek,[91] âhiret hayatını dünya hayatına tercih etmek[92] ve Allah'ı anmak[93] istemez. Tüm bu emirlerin yerine getirildiği bir sürecin sonunda yeryüzünde halife olmanın anlamına ve kul olmanın kıvamına ulaşılır. Nefsini arındırmayan ise ne yeryüzünde yüce Allah'ın halifesi olmaya layık olabilir ne de ibadetlerini kemâl düzeyde gerçekleştirebilir.[94]

Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'ye (ö. 412/1021) göre ise, kurtuluşu en fazla elde eden kişi, nefsinin şehvetlerinden, hevasına uymaktan, tabiatının lakayt halinden kendini temizleyen kişidir.[95] Kâmil insanda tezkiye Hakkı halka tercih ederek arınmaktır. Ayrıca Sûfî ıstılâhında dünyanın terki ve başkalarına dair düşüncelerden nefsi temizlemektir.[96] Nefs tezkiyesinin gerçekleştirilebilmesi için (doğru) fiillerin tekrarlarla alışkanlık haline gelmesi gerekir. Böylece bu fiiller o kimsede bir tabiat haline gelirler. Fiiller tabiat haline gelince önceden ağır gelen hayırlı işler hafif gelmeye başlar.[97]

Nefs kavramını, ruh gibi bedene iliştirilmiş bir latife olarak tanımlayan İmâm Kuşeyrî (ö. 465/1072), gözün görme, dilin tatma ve kulağın işitme yeri olması gibi, ruhun hayra, nefsin ise şerre yönelişin merkezi olduğunu ifade eder. Bu nedenle nefs ve ruh birbirlerini hükümleri altına alabilirler. Arzu ve istekleri terk edip nefse muhalefet etmek, nefsi güçsüz bırakmaya yönelik uygulamalara kıyasla daha tesirlidir. İnsan nefsinde mevcut olan kötü huylar süreklilik arz eden bir terbiye ve tedavi sonucunda tedrici olarak yok edilebilir.[98] Kuşeyrî'nin nefsin mahiyetine yönelik sade izahlarının ardından onun terbiye ve tezkiye edilmesiyle ilgili açıklamalarda bulunması tasavvuf geleneğinde takip edilen bir çizgiyi de göstermektedir. Burada takip edilen yöntem İslâm felsefesi ve Kelâm disiplinlerinde takip edilen yöntemden pratik terbiye ve tedavi araçlarıyla ayrılmaktadır. Nitekim nefs ile onun tezkiye edilmesi arasındaki ilişki tasavvuf geleneğinde seyr u sülûk üzerinden kurulmuştur.[99]

---

[83] Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Yahyâ Ebû Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2012), 62.
[84] Serrâc, *el-Lüma'*, 64.
[85] Serrâc, *el-Lüma'*, 282.
[86] Ebû Ṭâlib el-Mekkî Ebû Ṭâlib el-Mekkî Muḥammed b. ʿAlî b. ʿAṭiyye el-Ḥârisî, *Ḳûtu'l-Ḳulûb fî muʿâmeleti'l-maḥbûb ve vaṣfu ṭarîḳi'l-murîd ilâ maḳâmi't-tevḥîd*, ed. Âṣım İbrahim el-Keyyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-ʿİlmiyye, 2005), 1/333.
[87] Yusuf 12/53.
[88] el-Haşr 59/24.
[89] el-Bakara 2/286.
[90] el-Leyl 92/21.
[91] el-Ankebût 29/69.
[92] İbrahim 14/52.
[93] Tâ-Hâ 20/135.
[94] Ebû'l-Ḳâsım el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-Râğıb el-İsfahânî, *Erdemli Yol*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 87.
[95] Ebûʿ Abdurraḥman Muḥammed b. el-Ḥuseyn en-Nîsâbûrî es-Sulemî, *Ḥaḳâ'iḳu't-tefsîr*, ed. Seyyid ʿİmrân (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2001), 2/390.
[96] Muḥammed b. ʿAlî b. el-Ḳâḍî Muḥammed Ḥâmid b. Muḥammed Ṣâbir el-Fârûḳî el-Ḥanefî et-Tahânevî, *Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-funûn ve'l-ʿulûm*, ed. Daḥrûc ʿAlî (Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996), 1/907.
[97] Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *Mîzânu'l-ʿamel*, ed. Suleymân Dunyâ (Mısır: Dâru'l-Meʿârif, 1964), 251.
[98] Ebû Kasım Abdulkerim b. Havâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed Nişaburi el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999), 181.
[99] Bk. Süleyman Uludağ, "Sülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

Hücvîrî'nin (ö. 465/1072) açıklamalarına göre; nasıl ki âlemde cennet-cehennem ve arasat varsa bedene tevdi edilmiş iki latife olarak nefs ve ruh da vardır. Cennet ruha, cehennem nefse, arasat ise bedene işarettir. Ruh cennete, nefs cehenneme davet eder. Nefsin isteklerinden kurtulup iradeyle ruhu desteklemedikçe mârifet ve yakınlığın hakikatine ulaşılamaz. Ruhun yöneticisi akıl, nefsin yöneticisi hevadır. Nefse muhalefet ruhun ve aklın desteklenmesi anlamına gelir.[100] Hücvîrî'nin açıklamaları insanın küçük âlem olması bağlamında değerlendirildiğinde tezkiye kavramı daha derin bir anlam kazanmaktadır.

Gazzâlî (ö. 505/1112) sâlih amellerle gerçekleştirilen mücâhede[101] ve riyâzetten maksatın nefsin kemâle ermesi, arınması ve saflaşması olduğunu belirtir. Böylece nefs bu ahlâkî yapıyla hidâyet üzere olur.[102] Bu bağlamda saadete ulaşma ancak nefsin tezkiyesi ve olgunlaşmasıyla mümkün olur. Olgunlaşma ise bütün faziletleri elde etmekle gerçekleşir. Faziletleri ise toplu ve ayrıntılı olarak bilmek gerekmektedir. Faziletlerin toplu olarak bilinmesi aklın üstünlüğü ve temyiz gücünün iyi olması anlamına gelir.[103]

Tezkiyenin her türlü küfür, şirk ve isyan içerikli söz ve davranışlardan, duygu, düşünce ve eylemden arınmak olduğunu söyleyen Ebu'n-Necîb Sühreverdî'ye (ö. 563/1168) göre bu arınma ihsan ve takvâ ile olur. Bu iki özellik arınmanın olmazsa olmaz şartlarıdır. Bu anlama uygun hareket etmeyi başaran herkes kurtuluşa erer. Ayrıca, Rabbini gerek diliyle gerekse kalbiyle tesbih, tehlil, tahmid ve istiğfarla anıp namazı kılanlar, kurtuluşa erenlerin şümulüne girerler. Öyle ki nefsini olgunlaştırmaya çalışan kimse, olgunlaşma basamaklarının sonuna ulaşıp mârifeti elde etse bile, nefsi kontrol altında tutmaktan asla gafil olmamalıdır.[104]

Rûzbihân Baklî'ye (ö.606/1210) göre ise akıl, sahibini nefsi tezkiyeye, mücâhede ve riyâzete, itaat ve halvet sanatlarına çağırır. Buna kim icabet ederse murâkabe ve huzurun nurlarına ulaşır.[105] Baklî açıklamalarında hayatı murakabe ve huzur hali üzere yaşamanın nefsi tezkiye etmek için çaba sarf etmek ve tezkiye yollarına uygun hareket etmekle mümkün olacağını belirtmektedir.

Ebû Hafs es-Sühreverdî (ö. 632/1234), sabrın hakikatinin, nefsin sükûneti elde edip mutmain olmasıyla, mutmain oluşun nefsin tezkiyesiyle, nefsin tezkiyesinin ise tevbeyle gerçekleştiğini ifade etmektedir. Nefs nasuh bir tevbe ile tezkiye edilince, serkeşlik, azgınlık, sabırsızlık gibi haller kendisinde kalmaz. Çünkü nasuh tevbe nefsi yumuşatır ve onu doğasında var olan azgınlıktan uysallığa çıkarır. Zira nefs, muhasebe ve murakabe halleriyle saflaşır. Hevasına uymakla tutuşan ateşi söner. Mutmain olma halini elde etmesiyle rıza mahalline ve makamına kavuşur. İlâhî hükmün takdirleri karşısında sükûnet içerisinde olur.[106]

Olgunluğa ve ilk fıtrata ulaşan kişinin kurtuluşa ereceğini söyleyen Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye (ö. 638/1240) göre bunun için nefsin temizlenmesi gerekmektedir.[107] İbnü'l-Arabî'nin "ilk yaratılış"a (el-fıtratu'l-ûlâ) dönüş ifadesi, insanın yaratılıştaki saf hâline rücu etmesi

---

[100] Ali b. Osman Hücvîrî, *Hakikat Bilgisi: Keşfu'l-Mahcûb*, ed. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 260-262.

[101] Mücahade için bk. Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, çev. Dilaver Selvi (İstanbul: Semarkand Yayınları, 2016), 261-269.

[102] Gazzâlî, *Mîzânu'l-ʿamel*, 251.

[103] Gazzâlî, *Mîzânu'l-ʿamel*, 257.

[104] Ebu'n-Necîb Sühreverdî, *Âdâbül-Mürîdîn Yol Ahlâkı*, 87; İmam Rabbanî nefsin tamamıyla yok olmamasının müridin kemâl yolculuğunun süregitmesi için elzem olduğunu söyler. Zira nefsin insana kötülüğü emredemeyecek noktaya gelip tamamıyla yok olması kemâl yolculuğunun da nihayete ermesi anlamına gelmektedir. Bk. Ahmed Sirhindî İmâm-ı Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî'de Şerîat ve Tasavvuf*, çev. Necdet Tosun vd. (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2014), 72.

[105] *ʿArâ'is al-bayân fî ḥaḳâ'iḳ al-Ḳur'ân*, ed. Aḥmad Farîd al-Mazîdî (Bayrût, Lubnân: Dâr al-Kutub al-ʿIlmiyya, 2008), 2/229.

[106] Sühreverdi, *Avârifü'l-Maârif*, 604.

[107] Muḥyî al-Dîn Muḥammad ibn ʿAlî ibn Muḥammad ibn al-ʿArabî al-Ṭâ'î al-Ḥâtimî, *Tafsîr Ibn ʿArabî*, ed. Saʿîd Muḥammad Muṣṭafâ al-Labbân (Bayrût, Lubnân: Dâr al-Kutub al-ʿIlmiyya, ts.), 2/435.

anlamında kullanılmıştır. Tasavvufî bağlamda ise bu, tezkiye ve tasfiyenin nihai gayesi olan insanın hakikate dönüşünü ifade eder.[108]

Nefsi tezkiyeyi takvâ bağlamında değerlendiren sûfîler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Nakşbendiyye tarikatının pîri Bahâeddin Nakşbend'in (ö. 791/1389) önde gelen halifesi Muhammed Pârsâ'dır (ö. 822/1420).[109] Ona göre Allah katında insanların en değerlisi nefsinden uzak durup Allah'a en yakın olan kimsedir. Nefsin ıslahını iman-takvâ ilişiği ekseninde değerlendiren Pârsâ, imanı kalbin dirilmesi olarak ifade etmekte ve bu dirilişi de nefislerin bir yandan muhalefet kılıcıyla diğer yandan da emirler ve nehiyler konusunda Allah ve resulüne taattaki sıdk kılıcıyla boğazlanması şartına bağlamaktadır. Takvâ'yı ve kendisi ile nefsi arasındaki mücâhedeyi ilimde râsih olanların bir vasfı olarak zikreden Pârsâ, takvâ ehlini iki kısma ayırmakta ve ilk kısmı zemmetme konusunda kendi nefsini Hakk'ın korumasına alanlara hasretmektedir. Ona göre bu kısımda bulunanların özellikleri şu şekildedir: kötülemeyi kendi nefsine nispet etmek, kemâlât ve övülme konusunda Hakk'ı kendilerine koruyucu yapmak ve kemâlâtın nispetinin Hakk'a ait olduğunu bilmek.[110]

İsmail Hakkı Bursevî'nin (ö.1127/1715) ifadelerine göre ise tezkiye görevi asırlar boyunca sahâbîlerden ve onlara en güzel şekilde uyanlardan bunu alan âlimler tarafından devam ettirilmektedir.[111] İsmail Hakkı'nın izahlarından tezkiyenin öğrenilip-öğretilebilecek bir terbiye sistemi olduğu anlaşılmaktadır. Yine Bursevî'ye göre nefsin ıslah olabilmesi için işin başında onun hastalıklarını ve tedavi yollarını bilen bir doktora ihtiyaç vardır. Bu doktorlar peygamberlerdir. Peygamberler insanlara hastalığı-sağlığı, derdi-dermanı öğretirler ve onları tezkiye edip, onlara kitabı ve hikmeti öğretirler. Böylece tezkiye insanın doğal niteliklerinden arınarak, rabbanî şeriatın ahlâkıyla süslenmesine layık hale gelmesini sağlar.[112] Bursevî yaptığı açıklamada tezkiyenin örnek şahsiyetler üzerinden gerçekleşebileceğini söylemektedir. Buna göre tezkiyenin başarılı olmasının yolu bir rehber eşliğinde bu süreçlerin yaşanmasından geçmektedir.[113]

SONUÇ

Tasavvuf geleneğinin, teorik ve pratik seviyede insanı tanıma ve inşâ etmeye yönelik tavrının bütünlüklü bir tasavvur içerisinde kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede manevî bir yaşamın Kur'ân etrafında nasıl örüldüğünün tafsilatı tasavvufî metinlerde yer almaktadır. Bu çerçevede tasavvuf disiplini Kur'ân'ın insana yönelik hedefleriyle uyum içerisindedir.

Daha önce yapmış olduğumuz tespitte olduğu gibi, Hz. Peygamber'in davetine olumlu cevap vermek bir yandan inanç dairesine adım atmak anlamına gelirken diğer taraftan bir arınma süreci içerisine girmeyi de kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu süreçte inancın şirkten ve putlara tapmaktan temizlenmesiyle beraber yerine getirilmesi gereken sâlih ameller de söz konusudur. Bu bağlamda tezkiye hem iç hem de dış dünyayı temizlemek anlamına gelmektedir.

Tezkiye süreçleri yaşanmadan kemâl yolculuğu gerçekleşemez. Bu yolculuk için ise bir rehbere ve örnek şahsiyete ihtiyaç vardır. Bu bağlamda Hz. Peygamber tezkiye süreçlerine yardımcı olacak rehber ve örnek şahsiyettir. Onun örnekliğinde bu yolculuğu sürdürenler hem zihnî hem de amelî olarak dönüşüm yaşayıp bulundukları konumu aşan bir yetkinlik haline ulaşabilmektedirler.

---

[108] Bu gerçek Yunus Emre'nin dilinden şöyle ifade edilir: *Tutulmadı Yûnus cânı geçdi Tamu'dan Uçmak'dan / Yola düşüp dosta gider gine aslın ulaşmağa.* Bk. Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divan – Risaletu'n Nushiyye* (İstanbul: H Yayınları, 2010), 94.

[109] Bu zatla ilgili detaylı bilgi için bk. Abdulmelik İbrahimoğlu, *Bir Sûfî Müderris Portresi Muhammed Pârsâ* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 73 vd.

[110] Abdulmelik İbrahimoğlu, *Muhammed Pârsâ'nın Tasavvufî Görüşleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 31-32.

[111] İsmâʿil Ḥaḳḳı Bursevî İsmâʿîl Ḥaḳḳî b. Muṣṭafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḫalvetî, *Rûḥu'l-beyân* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/221.

[112] Bursevî, *Rûḥu'l-beyân*, 4/129.

[113] Kılınçlı, "Hz. Peygamber'in ve Vahyin Gönderiliş Gayesi Olarak Tezkiye", 624.

Bilgi yaygın olduğunda amel; amel yaygın olduğunda bilgi amelin önüne geçebilir. Bilgi ve amel bizatihi değerli olmakla beraber, mü'minlerin imtihanlarla sınandığı, nefislerin olgunlaşma süreçlerinde problemlerin yaşandığı ve manevî hayatın çözüldüğü bir ortamda *tezkiye* bireysel ve toplumsal olgunluk açısından öne geçebilir.

Tilâvet, ta'lim ve tezkiye birbirini destekleyen fakat birbirinden ayrı olan süreçlerdir. Tilâvet ve ta'lim yetkinleşmenin yöntemini öğrenmek bakımından önemlidir. Fakat tezkiye pratiği olmadan dinin hedeflediği olgunlaşmanın kemâl düzeyde gerçekleşmesi olası değildir.

Hakikat, bilgiyle uzmanlık düzeyinde meşgul olan insanların tekelinde değildir. İradesi, kabiliyeti, azmi olan ve bununla ilgili hazırlık yapıp, tezkiye süreçlerinin gereklerini yerine getirmeye çalışan, böylece nefsini arındırıp ruhunu saflaştıran herkesin; istidadı ölçüsünde ulaşabileceği bir nokta bulunmaktadır. Bu nokta hakikat tekelciliğinin kırılıp onun yerine tevazunun geçtiği bir noktadır.

Tezkiye süreci hayatın zâhirî yönünü de dikkate almakla beraber onu aşan hedeflere de sahiptir. İnsan bedeni itibariyle doğal bir varlıktır. Bu bedenin doğal fonksiyonları ve doğal amaçları vardır. Fakat bedenin sahip olduğu ruh itibariyle de doğaüstü bir boyutu bulunmaktadır. Bu nedenle insan yaşamına doğaüstü bir boyut, farklı bir dünya tasavvuru (âhiret), teolojik ve ahlâkî erdemler eklenmelidir. Tüm bu alanların zemininde ise tezkiye olgusu yer almalıdır.

Kur'ân ve sünnetin ortaya çıkarmaya çalıştığı mü'min şahsiyetin Allah'ın rızasını elde edecek bir olgunluğa ulaşabilmesi için hayatı tezkiye merkezli okumalı ve yaşamalıdır. Tezkiye bireyin kendisine, topluma, doğaya ve yaratıcıya yabancılaşmasını engeller. Anlam ve değer dünyasına yönelik algı yanılmasını giderir. Dahası tüm bu alanlarla üst düzey bir ilişkiyi ve etkileşimi mümkün kılar. Arınan birey olgu ve olayları daha net görür. Hayatın amacına dair daha güçlü bir perspektife sahip olur.

Tezkiye öğrenilip-öğretilebilecek bir terbiye sistemidir. Bu sistem, kişisel bir manevî arınma pratiği olmanın yanında manevî denge, ahlâkî duruş ve toplumsal farkındalık kazandıran bütüncül bir terbiye yöntemi olarak yeniden işlevsel hale getirilebilir. Günümüz insanının maruz kaldığı stres, kaygı, kendine yabancılaşma, anlam arayışı, benlik krizi ve her türlü bağımlılık tezkiye süreçlerinin sağlayacağı mekanizmalarla aşılabilir. Bu cümleden olarak; şirk ve küfürden arınma, amellerde ihlas gibi niteliklerle kişilerin doğru bir inanca sahip olmasına; tevbe, havf, recâ, zühd, haya, şükür, vefa, sabır, sıdk, muhabbet, tevekkül, kazaya rıza gibi hâllerle bireyin iç dünyasının saflaşmasına ve ahlâkî olgunluğuna katkı sunarken; yaratılmışların hukukunu yerine getirmede gösterilen hassasiyet, hayırlı işler yapma, infak etme gibi değerler, sosyal huzurun, biz bilincinin ve toplumsal adaletin oluşmasını sağlayabilir. Bu bağlamda tezkiye, bireyi ve toplumu manevî-ahlâkî değerler etrafında destekleyen ve dönüştüren bir değerler setinin imkânı olarak güncel terbiye sistemleriyle uyumlu biçimde yeniden yapılandırılabilir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muḥammed. *Tefsîru'l-menâr*. 12 Cilt. Mışır: el-Heyʾetu'l-Mışriyyeti'l-ʿAmme li'l-Kuttâb, 1990.

Aḥmed, Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-ʿAyn*. ed. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrahim es-Sâmerrâʾî. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Aktaş, Hamza. "Kur'ân'da Arınma (Tezkiye) Süreciyle Nefsin Eğitimi". *The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science* 6/59 (2017), 173-187. https://doi.org/10.9761/JASSS7145

Altıntaş, Ramazan. "İmâm-ı Mâtürîdî'nin Tezkiye Kavramı ve Mahiyetine Yönelik Yaklaşımı". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Y.y. Medeniyet Merkezi Konya* I (2020), 60-66.

Alûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Ruhu'l-Meani fi Tefsiri'l-Kur'âni'l Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî,*. Kahire-Mısır: Darü'l-Hadis Yayınları, 2005.

Baḳlî, Ebû Muḥammed Rûzbehân b. Ebî Naṣr eṣ-Şîrâzî el-Baḳlî al-. *ʿArâ'is al-bayân fî haḳâ'iḳ al-Ḳur'ân*. ed. Aḥmad Farîd al-Mazîdî. 3 Cilt. Bayrût, Lubnân: Dâr al-Kutub al-ʿIlmiyya, Al-Ṭabʿa al-Ûlâ (Lubnân)., 2008.

Bayraktutar, Muammer. "Hz. Peygamber'in Tezkiye Görevi ve Yetkisi". *Akademik Platform İslâmi Araştırmalar Dergisi* 6/2 (2022), 251-276. https://doi.org/10.52115/apjir.1147385

Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer eṣ-Şîrâzî el-. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 5 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.

Beyḍâvî, Ebû Saʿîd ʿAbdullâh b. ʿOmer eṣ-Şîrâzî el-. *Tuḥfetu'l-ebrâr şerḥu mesâbîḥi's-sünne*. ed. Nûreddîn Ṭâlib. Kuveyt, 2012.

Biḳâʿî, Ebû'l-Ḥasen Ibrâhîm b. ʿOmer el-. *Naẓmu'd-durer fî tenâsubi'l-âyâti ve's-suver*. ed. ʿAbdurrezzâḳ Ğâlib el-Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1995.

Ebû Muḥammed el-Beġavî, el-Ḥuseyn b. Mesʿûd b. Muḥammed b. el-Ferrâ'. *Meʿâlimu't-tenzîl fî tefsîri'l-ḳur'ân*. ed. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî. 5 Cilt. Dâru İḥyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, 1999.

Ebû Ṭâlib el-Mekkî, Muḥammed b. ʿAlî b. ʿAṭiyye el-Ḥârîṯî. *Ḳûtu'l-ḳulûb fî muʿâmeleti'l-maḥbûb ve vaṣfu ṭarîḳi'l-murîd ilâ maqâmi't-tevḥîd*. ed. Âṣım Ibrâhîm el-Keyyâlî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2005.

Ebû'l-Leys es-Semerkandî, Ebû'l-Leyṣ Naṣr b. Muḥammed. *Baḥru'l-ʿulûm*. ed. Maḥmûd Mataracı. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî. *Âdâbü'l-mürîdîn*. çev. Süleyman Gökbulut. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.

Emin Seyhan, Ahmet. "Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Nefsi Tezkiye Metodu". *Journal of Turkish Studies* 9/2 (2014), 1335–1359. https://doi.org/10.7827/turkishstudies.6200

Ferâhîdî., Ebû ʿAbdurraḥmân el-Ḫalîl b. Aḥmed. *Kitâbu'l-ʿAyn*. ed.. Mehdî el-Maḫzûmî, İbrahim es-Sâmerrâ'î. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *İhyâü ulûmi'd-dîn*. çev. Ali Arslan. İstanbul: Merve Yayınları, 1993.

Ġazzâlî, Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed el-. *Mîzânu'l-ʿamel*. ed. Süleymân Dunyâ. Mısır: Dâru'l-Maʿârif, 1964.

Gürer, Betül. *İbn Atâ Tefsiri/Gönül Gözüyle Kur'ân*. İstanbul: h Yayınları, 2018.

Ḥâtimî, Muḥyî al-Dîn Muḥammad ibn ʿAlî ibn Muḥammad ibn al-ʿArabî al-Ṭâ'î al-. *Tafsîr Ibn ʿArabî*. ed. Saʿîd Muḥammad Muṣṭafâ al-Labbân. 2 Cilt. Bayrût, Lubnân: Dâr al-Kutub al-ʿIlmiyya, ts.

Ḫavârizmî, Muḥammed b. Isḥâḳ el-. *Îsâretu't-terġîb ve't-teşvîḳ ilâ'l-mesâcidi'ṣ-ṣelâse ve'l-beyti'l-ʿatîḳ*. ed. Muṣṭafâ Muḥammed eẓ-Ẓehebî. Suudi Arabistan: Mektebetu Nizâr Muṣṭafâ el-Bâz, 1997.

Irâkî, Fahreddîn. *Parıltılar – Lemâât*. ed. Fatih Yıldız, çev. Saffet Yetkin. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021.

Işfahânî, Ebû'l-Ḳâsim el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-Râġib. *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Ḳur'ân*. ed. Ṣafvân ʿAdnân ed-Dâvûdî. Dımeşk – Beyrut: Dâru'l-Ḳalem, ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1991.

Işfahânî, Ebû'l-Ḳâsim el-Ḥuseyn b. Muḥammed er-Râġib. *el-. Erdemli Yol.* çev. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.

İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî. *Muʿcemu meḳāyîsi'l-luġa*. ed. ʿAbdusselâm Muḥammed Hârûn. 6 Cilt. İttiḥâdu'l-Kuttâbi'l-ʿArab, 2002.

İbn Keŝîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. ʿOmer b. Keŝîr ed-Dimeşḳî. *Tefsîru'l-Ḳur'âni'l-ʿaẓîm*. ed. Sâmî b. Muḥammed Selâme. 8 Cilt. Dâru Ṭayyibe, 1999.

İbn Manẓûr, Ebû'l-Faḍl Muḥammed b. Mukerrem b. ʿAlî Cemâluddîn b. Manẓûr er-Ruveyfiʿî. *Lisânu'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Ṣâdir, 1993.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec ʿAbdurraḥmân b. ʿAlî. *Zâdu'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*. ed. ʿAbdurrezzâḳ el-Mehdî. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l Arabi, ts.

İbrahimoğlu, Abdulmelik. *Bir Sûfî Müderris Portresi Muhammed Pârsâ.* Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.

İbrahimoğlu, Abdulmelik. *Muhammed Pârsâ'nın Tasavvufî Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.

İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Sirhindî. *Mektûbât-ı Rabbânî'de Şerîat ve Tasavvuf*. çev. Necdet Tosun vd. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 2014.

İsmâʿil Ḥaḳḳı Bursevî, İsmâʿîl Ḥaḳḳî b. Muṣṭafâ el-İstânbûlî el-Ḥanefî el-Ḫalvetî. *Rûḥu'l-beyân*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Hayreddin Karaman vd. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Kâşâni, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayınları, 2015.

Kılınçlı, Sami. "Hz. Peygamber'in ve Vahyin Gönderiliş Gayesi Olarak Tezkiye". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (30 Ekim 2021), 604-633. https://doi.org/10.31121/tader.980777

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmiʿ li-âḥkâmi'l-Ḳur'ân*. ed. Hişâm Semîr el-Buḫârî. Riyad: Dâru ʿÂlemi'l-Kutub, 2003.

Kuşeyrî, Ebû Kasım Abdulkerim b. Havâzin b. Abdülmelik b. Talha b. Muhammed Nişaburi el-. *Kuşeyrî Risalesi*. çev. Süleyman Uludağ,. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.

Mâturîdî, Ebû Manṣûr Muḥammed b. Muḥammed el-. *Teʾvîlâtu ehli's-sunne*. ed. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2005.

Mâverdî, Ebû'l-Ḥasen ʿAlî b. Muḥammed el-Baṣrî el-. *en-Nuket ve'l-ʿuyûn*. ed. es-Seyyid b. ʿAbdilmaḳṣûd b. ʿAbdirraḥîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.

Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Mesnevi*. çev. Firdevs Tunalı. Ankara: Panama Yayıncılık, 2012.

Muhâsibî, Hâris el-. *er-Riʿâye li-ḥuḳûḳillâh ve'l-ḳıyâm bihâ*. çev. Şahin Filiz-Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî. *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*. thk. Mahmûd Şehâte Abdullah. Beyrut: Daru ihyai't-Turâs, 2002.

Özçelik, Mevlüt. *İmam Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.

Râzî, Ebû ʿAbdullâh Muḥammed b. ʿOmer et-Teymî er-. *Mefâtîḥu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2000.

Seccâdî, Seyyid Cafer. *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Serrâc, Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Yahyâ Ebû Nasr es-. *el-Lüma'*. çev. Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 2012.

Ṣıddîḳ Ḥasen Ḫân, Ebû't-Ṭayyib Muḥammed b. Ḥasen el-Ḳannûcî. *Fetḥu'l-beyân fî maḳâṣidi'l-Ḳur'ân*. ed. ʿAbdullâh b. İbrâhîm el-Enṣârî. Beyrut: el-Mektebetu'l-ʿAṣriyye, 1992.

Sulemî, Ebûʿ Abdurraḥman Muḥammed b. el-Ḥuseyn en-Nîsâbûrî es-. *Ḥaḳâ'iḳu't-tefsîr*. ed. Seyyid ʿİmrân. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2001.

Sühreverdi, Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-. *Avârifü'l-maârif*. çev. Dilaver Selvi. İstanbul: Semarkand Yayınları, 2016.

Taberi, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezîd. *Câmiʿu'l-beyân ʿan teʾvîli âyi'l-Ḳur'ân*. ed. Abdullah b Abdilmuhsin et-Turkî. 24 Cilt. Dâru Hicr, 2001.

Tahânevî, Muḥammed b. ʿAlî b. el-Ḳâḍî Muḥammed Ḥâmid b. Muḥammed Ṣâbir el-Fârûḳî el-Ḥanefî et-. *Keşşâfu ıṣṭılâḥâti'l-funûn ve'l-ʿulûm*. ed. Daḥrûc ʿAlî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân, 1996.

Tatcı, Mustafa. *Yunus Emre Divan – Risaletu'n Nushiyye*. İstanbul: H Yayınları, 2010.

Uludağ, Süleyman. "Sülûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/127-128. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ünver, Mustafa. "Kur'ân'ın Tezkiye Prensibine Bir Bakış". *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmi Dergisi* 1/1-2 (2006), 96-104.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 9 Cilt. İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993.

Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Amr ez-. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'iḳi ġavâmiḍi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987.

Zemaḫşerî, Ebû'l-Ḳâsım Maḥmûd b. ʿAmr. *Esâsu'l-belâġa*. ed. Muḥammed Bâsil ʿUyûnu's-Sevd. Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye., 1998.

ʿAlîyyul-Kârî, Abū'l-Hasan Nûruddîn ʿAlî el-Mollâ. *Mirkâtu'l-mefâtîḥ şarḥu Mişkâtu'l-mesâbîḥ*. Beyrût, Lübnân: Dâru'l-Fikr, 2002.

STRUCTURED ABSTRACT

This study aims to analyze the concept of tezkiye as an element that clarifies and develops the basis of existence of the spiritual subject presented by Islam as its target personality. Understanding how to attain the spiritual life described in the Qur'an is crucial in offering people an alternative way of feeling, thinking, and behaving. Otherwise, Islam will be regarded as an archaic religion that offers no solutions for today and no remedies for humanity's spiritual crises.

Islam brings about individual and social transformation through its own unique concepts and methods. One of the most prominent of these concepts is the concept of tezkiye, and the most important teaching method is the method of teaching by doing and living, in which the Prophet Muhammad plays a leading role. For this reason, our research is based on a methodology that seeks to explain the concept of tezkiye by focusing on the harmony between the Qur'an and the Prophet Muhammad, as well as the explanations found in Sufi sources.

Human beings are composed of body, soul, and spirit. Each of these three elements has its own nature, needs, and goals. In individual and social life, the fundamental issue that protects the individual, who may have spiritual goals beyond material ones, from cultural disharmony, moral decline, and spiritual erosion is the purification and cleansing of the nafs, which seeks to direct the individual toward subconscious and behavioral categories. This purification process is a journey in which the individual discovers, reveals, and perfects their own potential. The existence of practices and states, such as worship, remembrance, asceticism, contemplation, and piety, recommended in the Sufi tradition as a means of struggling with the self, serves this purpose.

It is understood from the explanations of exegetes and Sufis that the process of purification is multifaceted and difficult. This is because theory and practice must go hand in hand here. Mistakes must be acknowledged, flaws must be corrected, and purification must continue. The state of perfection that will be reached through this journey also indicates that this journey is intertwined with difficulties. This journey cannot reach its goal with only conceptual explanations or symbolic behavioral patterns. As some exegetes have noted, without exemplary and mature personalities who have integrated theory and practice within themselves, one side of this journey will always remain incomplete.

The sending of the Prophet to humanity was necessary for them to reach perfection. There are four critical stages in the process of achieving perfection: reading the verses of Allah, learning the book and wisdom, and purification. The sequence conveyed in this context is a sequence that purification ultimately addresses. The basic steps of maturation must follow this order. The order conveyed in the Surah al-Baqarah is relevant in times when the level of social maturity is high. However, in a time and place where people have deficiencies in their behavior despite having access to knowledge, purification may take precedence in the order, as in some verses.

There may be two reasons why the concept of purification comes after recitation. Still, before delving into the teachings of the book and the wisdom in the three surahs that describe the purification process, it is worth noting that purification is a preparation for learning the Qur'an and acquiring wisdom. The path to reaching a state where one can fully comprehend the meaning and depth of the Qur'an and view life with wisdom passes through purification. The second reason is that all Muslims are responsible for the realization of recitation and purification. However, learning the subtleties of the Qur'an and attaining wisdom is a task reserved for those with expertise.